

В. У. Русак
дац., канд. філал. навук
БДТУ, г. Мінск

МАРФАЛАГІЧНЫ СПАСАБ ДЭРЫВАЦЫІ БЕЛАРУСКІХ ЛЕСАГАСПАДАРЧЫХ ТЭРМІНАЎ

У артыкуле разглядаецца марфалагічны спосаб утварэння тэрмінаў. Адзначана, што для дэрывацыі беларускіх лесагаспадарчых тэрмінаў характэрны наступныя падтыпы марфалагічнага спосабу: суфіксальны, прэфіксальны, канфіксальны, складанне. Вылучаны найбольш прадуктыўныя мадэлі тэрмінаўтварэння ў галіне лясной гаспадаркі.

Тэрмінаўтварэнне — гэта працэс, які заключаецца ў фарміраванні і папаўненні тэрміналагічных сістэм на аснове шэрагу спосабаў дэрывацыі. Цэнтральнае месца ў сістэме тэрмінаўтварэння займае вытворны тэрмін, паколькі менавіта ён з'яўляецца тым канчатковым вынікам, дзеля якога адбываецца дэрывацыйны акт. У навуковай літаратуры выказвалася меркаванне, што «колькасць вытворных адзінак у тэрміналагічнай лексіцы надзвычай вялікая» [1, с. 345]. Нам, аднак, падаецца, слушна і думка даследчыка Дзятко Д. В., што «любых тэрмін у складзе тэрміналогіі з'яўляецца вытворным, а само тэрмінаўтварэнне павінна разглядацца як анамаліялогічны ў сваёй аснове працэс, што заключаецца ў стварэнні новых найменняў як матываваных адна- і неаднаслоўных знакаў мовы» [2, с. 44].

Марфалагічны спосаб утварэння тэрмінаў звязаны з узнікненнем лексем на аснове кампанавання існуючых у мове баз і фармантаў. Як адзначае Даніленка В.П., марфалагічнае тэрмінаўтварэнне мае пэўныя спецыфічныя асаблівасці, у тым ліку павелічэнне рэгулярнасці словаўтваральных мадэлей; рост прадуктыўнасці шэрагу мадэлей, якія абслугоўваюць асноўныя катэгорыі найменняў; узмацненне спецыялізацыі словаўтваральных сродкаў на выражэнне пэўных значэнняў; узмацненне ўзаемаабумоўленасці прадуктыўнасці словаўтваральнай мадэлі і ўжывальнасці найменняў, створаных па гэтай мадэлі [3].

Для беларускіх лесагаспадарчых тэрмінаў характэрны наступныя падтыпы марфалагічнага спосабу: суфіксальны, прэфіксальны, канфіксальны, складанне.

Суфіксацыя — найбольш распаўсюджаны тып марфалагічнага тэрмінаўтварэння. Характэрнай асаблівасцю суфіксаў з'яўляецца іх класіфікуючая функцыя. Для выражэння прыналежнасці тэрмінаў

да асноўных семантычных катэгорый выкарыстоўваюцца розныя групы суфіксаў. Да найбольш прадуктыўных у лесагаспадарчай тэрміналогіі адносяцца наступныя мадэлі ўварэння тэрмінаў:

– са значэннем працэсу ад дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў **-нн-е; -а-нн-е; -е-нн-е; -э-нн-е:** *агрэгаванне; выцісканне аднаўленне; асушэнне; -к-а:* *валка; раскарчоўка; -ацыj-а, -ізацыj-а:* *таксацыя; ферментацыя; утылізацыя;*

– тэрмінаў са значэннем адцягненага дзеяння ці стану або адзінкавага акта дзеяння ад дзеясловаў пры дапамозе нулявога суфікса: *абмер; адбор; адпад (дрэў); падрост; сеў;*

– тэрмінаў са значэннем якасцей і ўласцівасцей ад асноў уласна прыметнікаў пры дапамозе суфікса **-асць:** *вільготнасць; вільгацяёмістасць; стромкасць;*

– тэрмінаў са значэннем носьбіта прыметы, назвы асобы па прафесіі, сферы дзейнасці ад іменных і дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфіксаў **-ік; -нік; -чык; -льшчык:** *ляснік; піловачнік; аб'ездчык; наладчык; падрадчык; распілоўшчык; рэзчык; драбільшчык;*

– тэрмінаў са значэннем назвы прадметаў, прылад працы, прыстасаванняў для выканання пэўных дзеянняў ад дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфіксаў **-ік; -чык (-шчык):** *рухавік; пагрузчык; буксіроўшчык; тралёўшчык; -атар:* *генератар; транслятар.*

Прэфіксальны падтып марфалагічнага спосабу характарызуецца далучэннем прыстаўкі да ўтваральнай асновы. У беларускай лесагаспадарчай тэрміналогіі з дапамогай прэфіксацыі ўтвараюцца назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы.

Прэфіксальна ўтвораныя тэрміны-назоўнікі матывуюцца субстантывамі і рэпрэзентуюць мадэлі з выкарыстаннем наступных уласнамоўных і запазычаных прыставак: **анты-** (*антыцыклон*); **гіпер-** (*гіперпаразіты*); **дэ-** (*дэшыфраванне*); **звыш-** (*звышпаразіты*); **контр-** (*контррэйка*); **не-** (*непаралельнасць*); **пад-** (*падвід, падпасека, падглеба, падстанцыя*); **пера-** (*пераўвільгатненне*); **пра-** (*прадамінанты*); **проці-** (*процівага*); **псеўда-** (*псеўдатсуга*); **рэ-** (*рэакліматызацыя, рэкультывацыя*); **су-** (*судуброва, супесак*); **суб-** (*субдамінанты, субмікрабудова, субмікраструктура*); **супер-** (*суперэмент*); **супраць-** (*супрацьгон*); **ультра-** (*ультрафільтр, ультрагук*).

Тэрміны-прыметнікі ўтвараюцца з дапамогай прэфіксацыі ад ад'ектыўных асноў і рэпрэзентуюць мадэлі з выкарыстаннем наступных прыставак: **не- (ня-):** *нелясныя (плошчы, землі), негаспадарчы, неліквідны, няспелы, неакоранае (бервяно), непрадуктыўныя (лясы), несамкнутыя (лясныя культуры); без- (бес-):* *беспрыбытковы, бессістэмная (высечка).*

Прэфіксальны падтып марфалагічнай дэрывацыі ў лесатэхнічнай тэрміналогіі найбольшае пашырэнне атрымаў пры ўтварэнні тэрмінаў-дзесловаў. Тэрміны-вербатывы ўтвараюцца ад дзеяслоўных асноў пры дапамозе наступных прыставак: **а-** (*асушыць*); **вы-** (*выдаўбіць, выціскаць, выцілаваць*); **за-** (*засушыць, заціскаць, зацісіць*); **неда-** (*недашліфаваць*); **пад-** (*падцілаваць, падрэзаць*); **пера-** (*перацилаваць, перарэзаць, перасячы, перасадзіць, перанасыціць*); **пра-** (*працілаваць, праціліфаваць, прачысіць*); **пры-** (*прырасіць*); **рас-** (*разрыхліць, раскарчаваць, расцілаваць*); **у-** (*усушыць, утрэсіць*).

Канфіксальны (ці прыставачна-суфіксальны) падтып марфалагічнай дэрывацыі тэрмінаў заключаецца ў далучэнні да ўтваральнай асновы фарманта, у склад якога ўваходзіць прыстаўка і суфікс. З дапамогай канфіксаў у беларускай лесагаспадарчай тэрміналогіі ўтвараюцца назоўнікі і дзеясловы.

Як сведчаць факты, пры канфіксацыі тэрміны-субстантывы матывуюцца назоўнікамі (у асобных выпадках дзясловамі) і прадстаўлены наступнымі мадэлямі: **су-+-ак-** (*суглінак, сугрудак*); **пад-+-ак-** (*падлесак*); **каля-+-нік-** (*каляплоднік*); **пры-+-ак-** (*прыкветак*); **пра-+-ын-** (*правушына*); **па-+-ак-** (*парастак*); **уз-+-ак-** (*узлесак*); **па-+-к-** (*паводка*); **пад-+-нік-** (*падтаварнік*); **ато-+-к-** (*атожылка*); **пра-+-к-** (*пражылкі*); **за-+-ак-** (*замаразак, засмолак*); **між-+ø** (*міжлесце*); **су-+ø** (*суквецце*).

Дэрывацыя тэрмінаў-дзясловаў, матываваных субстантывам і ад'ектывам, адбываецца па наступных мадэлях: **абяз-+-і-** (*абязлесіць, абязтлушчыць*); **аб-+-і-** (*аблесіць*); **а-+-і-** (*апрамяніць*); **а-+-е-** (*адраўнець*); **а-+-ва-(-ава-)** (*акорваць, акальцаваць, апілаваць*); **у-+-я-** (*увільгатняць*); **с-+-оўва-** (*спльітоўваць*).

Складанне ў беларускай лесагаспадарчай тэрміналогіі прадстаўлена двума падтыпамі — уласна складаннем і складана-суфіксальным.

Даследаванне паказала, што складаныя тэрміны-назоўнікі са спалучальнымі адносінамі асноў, як правіла, называюць прадметы, якія сумяшчаюць прыметы і характарыстыкі тых прадметаў, што названы матывуючымі словамі: *шклопластык, рагахвост, лаўравішня, лесастэп, лесатундра, лесапарк, кветканожка*. Кампазіты-прыметнікі са спалучальнымі адносінамі асноў служаць для абазначэння спецыяльных прымет, якія з'яўляюцца сумай прымет, названых утваральнымі асновамі: *асакова-сфагнавы, глебава-грунтавы, прыручайна-травяны*.

Большасць тэрмінаў-складанняў будзеца на аснове аб'яднання двух кампанентаў з падпарадкавальнымі адносінамі

паміж імі (першы кампанент падпарадкоўваецца другому). Калі ў ролі апорнага кампанента выступае самастойнае слова, то пачатковым (удакладняльным) кампанентам можа быць:

1) цэлая аснова назоўніка: *лесааднаўленне, асмолападсочка, клубняплод, семядоля, насеннесушылка*;

2) усечаная аснова уласнамоўнага назоўніка, прыметніка: *паўдзелавы, паўхмызняк, паўкусты, паўванчас* (*паў* — усячэнне ад *палова*); *пілаватэрыял, пілапрадукцыя* (*піла* — усячэнне ад *пілены*); *ілжэакацыя, ілжэкараед, ілжэлістоўніца, ілжэтсуга* (*ілжэ* — усячэнне ад *ілжывы*);

3) усечаная аснова прыметніка, утворанага на базе інтэрнацыянальнай лексемы: *авіядраўніна, авіяахова, авіяхімічны* (*авія* — усячэнне ад *авіяцыйны*); *тэрмаапрацоўванне, тэрмапара, тэрмахімічны* (*тэрма* — усячэнне ад *тэрмічны*);

4) звязаны кампанент інтэрнацыянальнага характару: *аэраметад, аэрасеў, аэратаксацыя* (ад гр. *aeros* 'паветра'); *біятрыва-ласць, біямаса, біяпашкоджанне* (ад гр. *bios* 'жыццё'); *зааспора, заамаса, заатэхнічны* (ад гр. *zoop* 'жывёла').

Складана-суфіксальны падтып кампазіцыі заключаецца ва ўтварэнні новага слова з існуючых асноў з дапамогай інтэрфікса і суфіксацыі (у тым ліку нулявой). У сферы намінацыі беларускай лесагаспадарчай тэрміналогіі кампазіты складана-суфіксальнага падтыпу з'яўляюцца назоўнікамі ці прыметнікамі і ўтвараюцца паводле наступных дэрывацыйных мадэлей:

– аснова назоўніка + аснова дзеяслова + нулявы суфікс: *дрэвастой, піластаў, лесасека, буралом*;

– аснова назоўніка + аснова дзеяслова + -льн-: *водапранікальны, глебаўтваральны, глебапаляпшальны*;

– аснова назоўніка + аснова назоўніка + -н-: *лесанасенны, лесасыравінны*;

– аснова прыметніка + аснова назоўніка + -н-: *паўнадрэўны, голанасенны, пакрытанасенны*;

– аснова прыметніка + аснова назоўніка + -ов- (-ав-, -ев-, -ёв-): *чорнаальховы, цвёрдаліставы, мяккалісцевы, цёмнахваёвы*;

– аснова прыметніка + аснова назоўніка + нулявы суфікс: *драбналісты, шыракалісты*;

– аснова лічэбніка + аснова назоўніка + -ов- (-ав-): *двухбаковы, аднаўзроставы*;

– аснова лічэбніка + аснова назоўніка + -н-: *двухдомны, аднадомны*.

Нязначная колькасць прааналізаваных складаных тэрмінаў утворана шляхам абрэвіяцыі. Абрэвіятуры прадстаўлены двума

відами: складанаскарочанымі тэрмінамі (*генсхема, леспрамгас, лясгас*); ініцыяльнымі абрэвіатурамі (*ЛМ* — лесаматэрыял, *КЛМ* — круглы лесаматэрыял, *КТ* — клас таварнасці).

Праведзенае даследаванне паказала, што лесагаспадарчыя тэрміны ў беларускай мове ўтвараюцца наступнымі падтыпамі марфалагічнага спосабу: суфіксальным, прэфіксальным, канфіксальным, складаннем. Адным з самых важных спосабаў марфалагічнага тэрмінаўтварэння з'яўляецца суфіксацыя. Прэфіксальны і канфіксальны падтыпы шырокага распаўсюджвання ў дэрывацыі лесагаспадарчых тэрмінаў не атрымалі. Складаныя тэрміны лясной гаспадаркі ўтвараюцца пераважна двума падтыпамі складання — уласна складаннем і складана-суфіксальным. Абсалютная большасць тэрмінаў-кампазітаў будзеца на снове спалучэння двух кампанентаў з падпарадкавальнымі адносінамі паміж імі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Харитончик, З. А. Очерки о языке. Теория номинации. Лексическая семантика. Словообразование: Избр. Труды / З. А. Харитончик. — Минск : МГЛУ, 2004. — 363 с.
2. Дзятко, Д. В. Беларуская матэматычная тэрміналогія: станаўленне, структура, функцыянаванне / Д. В. Дзятко. — Мінск : БДПУ, 2009. — 192 с.
3. Даниленко, В. П. Русская терминология (Опыт лингвистического анализа) / В. П. Даниленко. — М. : Наука, 1977. — 246 с.

UDC 801.73

Sarsenbaeva Raya Janabay kizi

1st year student

Karakalpak state university

Nukus, Uzbekistan, Karakalpakstan

TEXT AS AN OBJECT OF RESEARCH: A COMPREHENSIVE REVIEW

This article deals with the multifaceted significance of studying text as an object of research across various academic disciplines and practical domains. The analysis encompasses key themes including human communication, discourse analysis, cultural insights, language acquisition, digital communication, natural language processing, policy-making, psychological understanding, knowledge representation, and cultural studies. This annotated review provides a comprehensive overview of the pivotal role that text plays in various academic disciplines and practical applications. It highlights seminal works that have con-